

Funkcja Γ Eulera

Niech $\Gamma(x) = \int_0^\infty t^{x-1} e^{-t} dt$. Ta całka jest zbieżna dla każdej liczby $x > 0$. Mamy bowiem $\int_0^1 t^{x-1} e^{-t} dt < \int_0^1 t^{x-1} dt = \frac{1}{x} t^x \Big|_0^1 = \frac{1}{x}$, więc całka po przedziale $[0, 1]$ jest skończona nawet wtedy, gdy funkcja podcałkowa nie jest ograniczona. Mamy też $\int_1^\infty t^{x-1} e^{-t} dt < \infty$, bo dla każdej liczby naturalnej $n > x - 1$ zachodzi nierówność $t^{x-1} e^{-t} \leq \frac{(n+2)! t^{x-1}}{t^{n+2}} \leq \frac{(n+2)!}{t^2}$, zatem $\int_1^\infty t^{x-1} e^{-t} dt \leq (n+2)! \int_1^\infty t^{-2} dt = (n+2)!$. Wobec tego dla $x > 0$ $\int_0^\infty t^{x-1} e^{-t} dt \in (0, \infty)$.

Mamy $\Gamma(x) = \int_0^\infty t^{x-1} e^{-t} dt \stackrel{\text{całkujemy}}{\text{przez części}} \frac{1}{x} t^x e^{-t} \Big|_0^\infty + \frac{1}{x} \int_0^\infty t^x e^{-t} dt = \frac{1}{x} \Gamma(x+1)$. Wykazaliśmy więc, że dla każdej liczby dodatniej x zachodzi równość $\Gamma(x+1) = x\Gamma(x)$. Wziąwszy pod uwagę oczywistą równość $\Gamma(1) = 1$ otrzymujemy kolejno $\Gamma(2) = 1 \cdot \Gamma(1) = 1$, $\Gamma(3) = 2 \cdot \Gamma(2) = 2$, $\Gamma(4) = 3 \cdot \Gamma(3) = 3 \cdot 2$, $\dots$, $\Gamma(n) = (n-1)!$ dla każdej liczby naturalnej $n > 0$. Zdefiniowaliśmy więc funkcję, której wartości w punktach naturalnych są równe $(n-1)!$, ale która jest zdefiniowana dla wszystkich liczb dodatnich. Takich funkcji można zdefiniować nieskończenie wiele różnymi wzorami. Zachęcam Państwa do zrobienia tego tak, by otrzymać funkcję klasy C^∞ na $(0, \infty)$, każdy powinien przynajmniej ze dwie takie funkcje zdefiniować dla własnej **satysfakcji**.

Udowodnimy, że jeśli nałożymy na funkcję naturalne warunki, to nie będzie wyboru.

Twierdzenie H.Bohra*

Istnieje dokładnie jedna funkcja $\Gamma: (0, \infty) \rightarrow (0, \infty)$ taka, że $\Gamma(1) = 1$, $\Gamma(x+1) = x\Gamma(x)$ dla każdego $x > 0$, $\ln \Gamma$ jest funkcją wypukłą.

Dowód poprzedzimy kilkoma lematami. Będziemy mówić *funkcja logarytmicznie wypukła* zamiast *logarytm funkcji jest funkcją wypukłą*.

Lemat o sumie funkcji logarytmicznie wypukłych

Suma funkcji logarytmicznie wypukłych jest funkcją logarytmicznie wypukłą. Zakładamy dodatkowo, że jeśli któryś koniec dziedziny jest jej elementem, to funkcja jest w nim ciągła, ciągłość wewnątrz dziedziny wynika z wypukłości.

Dowód.

Załóżmy, że funkcje f i g są logarytmicznie wypukłe na przedziale I . Oznacza to, że dla dowolnych $x, y \in I$ zachodzą nierówności $\ln f(\frac{x+y}{2}) \leq \frac{1}{2}[\ln f(x) + \ln f(y)]$ i $\ln g(\frac{x+y}{2}) \leq \frac{1}{2}[\ln g(x) + \ln g(y)]$, czyli $f(\frac{x+y}{2}) \leq \sqrt{f(x)f(y)}$ i $g(\frac{x+y}{2}) \leq \sqrt{g(x)g(y)}$. Udowodnimy, że

$$f(\frac{x+y}{2}) + g(\frac{x+y}{2}) \leq \sqrt{(f(x) + g(x))(f(y) + g(y))}.$$

Z logarytmicznej wypukłości funkcji f, g i z nierówności Schwarz'a wynika, że

$$\begin{aligned} f(\frac{x+y}{2}) + g(\frac{x+y}{2}) &\leq \sqrt{f(x)f(y)} + \sqrt{g(x)g(y)} = \sqrt{f(x)}\sqrt{f(y)} + \sqrt{g(x)}\sqrt{g(y)} \leq \\ &\leq \sqrt{[\sqrt{f(x)}]^2 + [\sqrt{g(x)}]^2} \cdot \sqrt{[\sqrt{f(y)}]^2 + [\sqrt{g(y)}]^2} = \sqrt{(f(x) + g(x))(f(y) + g(y))}. \end{aligned}$$

Otrzyaliśmy nierówność równoważną logarytmicznej wypukłości funkcji $f+g$, o której wiemy, że jest ciągła, zatem wystarczy sprawdzać warunek Jensena wyłącznie, gdy wagi są równe $\frac{1}{2}$. ■

* Młodszy brat Nielsa Bohra, jedyny znany matematyk, który zdobył medal olimpijski, srebrny w 1908 r, piłka nożna, reprezentacja Danii.

Lemat o logarytmicznej wypukłości granicy

Jeśli $f_n \rightarrow f$ i wszystkie funkcje $f_1, f_2, \dots$ są logarytmicznie wypukłe, to funkcja f też jest logarytmicznie wypukła.

Dowód.

Jeśli $0 \leq \alpha \leq 1$, to dla każdej liczby naturalnej n i dowolnych $x, y \in I$ zachodzi nierówność $\ln f_n(\alpha x + (1 - \alpha)y) \leq \alpha \ln f_n(x) + (1 - \alpha) \ln f_n(y)$. Stąd i z ciągłości logarytmu wynika nierówność $\ln f(\alpha x + (1 - \alpha)y) \leq \alpha \ln f(x) + (1 - \alpha) \ln f(y)$, a to oznacza, że funkcja graniczna f jest logarytmicznie wypukła. ■

Lemat o logarytmicznej wypukłości całki

Jeśli $0 < a < A$, to funkcja, która przypisuje liczbie x liczbę $\int_a^A t^{x-1} e^{-t} dt$ jest logarytmicznie wypukła

Dowód.

Niech $f_n(x) = \frac{A-a}{n} \sum_{j=1}^n \left(a + \frac{j}{n}(A-a)\right)^{x-1} e^{-a-j(A-a)/n}$. Ponieważ $f_n(x)$ to suma Riemanna całki $\int_a^A t^{x-1} e^{-t} dt$ i $\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{A-a}{n} = 0$, więc $\lim_{n \rightarrow \infty} f_n(x) = \int_a^A t^{x-1} e^{-t} dt$. Wystarczy więc udowodnić, że funkcja f_n jest logarytmicznie wypukła. Dla każdego j funkcja $x \rightarrow \left(a + \frac{j}{n}(A-a)\right)^{x-1} e^{-a-j(A-a)/n}$ jest logarytmicznie wypukła, bo jej logarytm jest funkcją zwaną dawniej liniową, a dziś afiniczną. Ponieważ suma funkcji logarytmicznie wypukłych jest logarytmicznie wypukła, więc f_n jest logarytmicznie wypukła. ■

Lemat o logarytmicznej wypukłości całki niewłaściwej

Funkcja przypisująca liczbie $x > 0$ liczbę $\int_0^\infty t^{x-1} e^{-t} dt$ jest logarytmicznie wypukła.

Dowód.

Niech (a_n) będzie ciągiem liczb dodatnich zbieżnym do 0, zaś (A_n) ciągiem liczb dodatnich zbieżnym do ∞ i niech $a_n < A_n$ dla $n = 1, 2, \dots$. Mamy więc $\int_0^\infty t^{x-1} e^{-t} dt = \lim_{n \rightarrow \infty} \int_{a_n}^{A_n} t^{x-1} e^{-t} dt$, zatem teza lematu wynika z lematu o logarytmicznej wypukłości granicy. ■

Z udowodnionych lematów wynika od razu, że funkcja $x \rightarrow \int_0^\infty t^{x-1} e^{-t} dt$ spełnia warunki wymienione w twierdzeniu H.Bohra.

Dowód twierdzenia H.Bohra

Niech $\Gamma: (0, \infty) \rightarrow (0, \infty)$ będzie funkcją taką, że $\Gamma(1) = 1$, $\Gamma(x+1) = x\Gamma(x)$ dla każdego $x > 0$, $\ln \Gamma$ jest funkcją wypukłą i niech $g(x) = \ln \Gamma(x)$. Spełnione są więc warunki

- (i) $g(1) = 0$,
- (ii) $g(x+1) - g(x) = \ln x$,
- (iii) $\ln g$ jest funkcją wypukłą.

Niech $x \in (0, 1)$ i niech $n > 1$ będzie liczbą naturalną. Ponieważ iloraz różnicowy funkcji wypukłej

jest funkcją niemalejącą każdego swego argumentu z osobna, więc zachodzi nierówność:

$$g(n) - g(n-1) = \frac{g(n-1) - g(n)}{n-1-n} \leq \frac{g(n+x) - g(n)}{n+x-n} \leq \frac{g(n+1) - g(n)}{n+1-n} = g(n+1) - g(n),$$

zatem

$$x \ln(n-1) = x[g(n) - g(n-1)] \leq g(n+x) - g(n) \leq x[g(n+1) - g(n)] = x \ln n.$$

Mamy też

$$\begin{aligned} g(n+x) - g(x) &= g(n+x) - g(n-1+x) + g(n-1+x) - g(n-2+x) + \dots + g(x+1) - g(x) = \\ &= \ln(n-1+x) + \ln(n-2+x) + \dots + \ln(1+x) + \ln x. \end{aligned}$$

Analogicznie

$$g(n) = g(n) - g(n-1) + g(n-1) - g(n-2) + \dots + g(2) - g(1) = \ln(n-1) + \ln(n-2) + \dots + \ln 1.$$

Wobec tego

$$\begin{aligned} g(x+n) - g(n) &= g(x) + \ln(n-1+x) + \ln(n-2+x) + \dots + \ln(1+x) + \ln x - \\ &\quad - [\ln(n-1) + \ln(n-2) + \dots + \ln 1] = g(x) + \ln x + \sum_{j=1}^{n-1} \ln\left(1 + \frac{x}{j}\right). \end{aligned}$$

Możemy też napisać $\ln n = \ln\left(1 + \frac{1}{n-1}\right) + \ln\left(1 + \frac{1}{n-2}\right) + \dots + \ln\left(1 + \frac{1}{1}\right) = \sum_{j=1}^{n-1} \ln\left(1 + \frac{1}{j}\right)$ oraz $\ln(n-1) = \sum_{j=1}^{n-2} \ln\left(1 + \frac{1}{j}\right)$. To pozwala napisać podwójną nierówność, w której funkcja g wystąpi już tylko jeden raz:

$$-\ln x - \sum_{j=1}^{n-2} \ln\left(1 + \frac{x}{j}\right) + x \sum_{j=1}^{n-2} \ln\left(1 + \frac{1}{j}\right) \leq g(x) \leq -\ln x - \sum_{j=1}^{n-1} \ln\left(1 + \frac{x}{j}\right) + x \sum_{j=1}^{n-1} \ln\left(1 + \frac{1}{j}\right).$$

Jeśli $0 < y < 1$, to $\ln(1+y) = y - \frac{1}{2}y^2 + \frac{1}{3}4y^3 - \frac{1}{4}y^4 + \dots$. Z tej równości wynika, że dla każdego $j \geq 2$ zachodzi nierówność

$$-\frac{x}{2j^2} = \left[\frac{x}{j} - \frac{x}{2j^2}\right] - \frac{x}{j} \leq x \ln\left(1 + \frac{1}{j}\right) - \ln\left(1 + \frac{x}{j}\right) \leq \frac{x}{j} - \left[\frac{x}{j} - \frac{x^2}{2j^2}\right] = \frac{x^2}{2j^2}. *$$

Z tej nierówności wynika, że szereg $\sum_{j=1}^{\infty} [x \ln\left(1 + \frac{1}{j}\right) - \ln\left(1 + \frac{x}{j}\right)]$ jest bezwzględnie zbieżny. Na przedziale $[0, 1]$ zbieżność jest jednostajna. Wobec tego zachodzi równość

$$g(x) = -\ln x + \sum_{j=1}^{\infty} [x \ln\left(1 + \frac{1}{j}\right) - \ln\left(1 + \frac{x}{j}\right)].$$

Okazało się, że funkcja g **musi** być zdefiniowana konkretnym wzorem. Ta uwaga kończy dowód twierdzenia Bohra. ■

Wzór Gaussa

$$\Gamma(x) = \frac{1}{x} \cdot \lim_{n \rightarrow \infty} n^x \cdot \frac{1 \cdot 2 \cdot \dots \cdot (n-1)}{(1+x)(2+x) \dots (n-1+x)} = \frac{1}{x} \cdot \lim_{n \rightarrow \infty} n^x \cdot \frac{n!}{(x+1)(x+2) \dots (x+n)}.$$

Wzór ten wynika od razu z oszacowań funkcji g i z równości

$$\begin{aligned} \exp\left[-\ln x - \sum_{j=1}^{n-1} \ln\left(1 + \frac{x}{j}\right) + x \sum_{j=1}^{n-1} \ln\left(1 + \frac{1}{j}\right)\right] &= \frac{1}{x} \cdot \prod_{j=1}^{n-1} \left(1 + \frac{1}{j}\right)^x \cdot \prod_{j=1}^{n-1} \frac{j}{j+x} = \\ &= \frac{1}{x} \cdot n^x \cdot \frac{(n-1)!}{(1+x)(2+x) \dots (n-1+x)}. \end{aligned}$$

---

* W rzeczywistości możemy wyrażenie $x \ln\left(1 + \frac{1}{j}\right) - \ln\left(1 + \frac{x}{j}\right)$ nieco lepiej oszacować z góry: ta funkcja zmiennej x jest ściśle wypukła jako różnica funkcji liniowej i ściśle wklęsłej, przyjmuje w punktach 0 i 1 wartość 0, zatem na przedziale $(0, 1)$ jest ujemna. Mamy więc $-\frac{x}{2j^2} \leq x \ln\left(1 + \frac{1}{j}\right) - \ln\left(1 + \frac{x}{j}\right) \leq 0$.

Wzór Weierstrassa

$$\Gamma(x) = \frac{1}{x} \cdot e^{-\gamma x} \prod_{n=1}^{\infty} e^{x/n} \left(1 + \frac{x}{n}\right)^{-1},$$

gdzie γ oznacza stałą Eulera, tzn.

$$\begin{aligned} \gamma &= \lim_{n \rightarrow \infty} \left[1 + \frac{1}{2} + \dots + \frac{1}{n} - \ln(n+1)\right] = \\ &= \lim_{n \rightarrow \infty} \left[1 - \ln(1+1) + \frac{1}{2} - \ln\left(1 + \frac{1}{2}\right) + \dots + \frac{1}{n} - \ln\left(1 + \frac{1}{n}\right)\right] = \sum_{n=1}^{\infty} \left[\frac{1}{n} - \ln\left(1 + \frac{1}{n}\right)\right]. \end{aligned}$$

Mamy

$$\begin{aligned} \Gamma(x) &= \exp[g(x)] = \exp\left\{-\ln x + \sum_{j=1}^{\infty} \left[x \ln\left(1 + \frac{1}{j}\right) - \ln\left(1 + \frac{x}{j}\right)\right]\right\} = \\ &= \exp\left\{-\ln x + \sum_{j=1}^{\infty} x \left[\ln\left(1 + \frac{1}{j}\right) - \frac{1}{j}\right] + \sum_{j=1}^{\infty} \left[\frac{x}{j} - \ln\left(1 + \frac{x}{j}\right)\right]\right\} = \exp\left\{-\ln x - \gamma x + \sum_{j=1}^{\infty} \left[\frac{x}{j} - \ln\left(1 + \frac{x}{j}\right)\right]\right\} = \\ &= \frac{1}{x} \cdot e^{-\gamma x} \cdot \prod_{j=1}^{\infty} e^{x/j} \left(1 + \frac{x}{j}\right)^{-1}. \end{aligned}$$

Dowód wzoru Weierstrassa został zakończony w przypadku $0 < x \leq 1$. Otrzymany iloczyn nieskończony jest zbieżny jednostajnie w każdym zwartym podzbiórze K płaszczyzny, który nie zawiera ani jednej liczby całkowitej niedodatniej (dodatnie nam nie przeszkadzają, dla ujemnych nie wszystkie wyrazy iloczynu nieskończonego są zdefiniowane, więc o zbieżności w ogóle mówić się nie da). Jednostajna zbieżność iloczynu wynika z tego, że dla dostatecznie dużych n i wszystkich $x \in K$ zachodzi nierówność $\left|\frac{x}{n}\right| < \frac{1}{2}$, więc logarytm liczby $1 + \frac{x}{n}$ jest dobrze określony i możemy korzystać z rozwinięcia $\ln(1+z) = z - \frac{1}{2}z^2 + \frac{1}{3}z^3 - \frac{1}{4}z^4 + \dots$. Te same komentarze dotyczą wzoru Gaussa. Z obu wzorów Gaussa i Weierstrassa wynika, że $\Gamma(z+1) = z\Gamma(z)$ dla każdej liczby $z \in \mathbb{C}$ z wyjątkiem $z = 0, -1, -2, \dots$. Wobec tego oba wzory określają tę samą funkcję. Dla $x > 0$ mamy więc

$$\Gamma(x) = \int_0^{\infty} t^{x-1} e^{-t} dt = \frac{1}{x} \cdot \lim_{n \rightarrow \infty} n^x \cdot \frac{1 \cdot 2 \cdot \dots \cdot (n-1)}{(1+x)(2+x)\dots(n-1+x)} = \frac{1}{x} \cdot e^{-\gamma x} \prod_{n=1}^{\infty} e^{x/n} \left(1 + \frac{x}{n}\right)^{-1}.$$

Zadania

1. Udowodnić, że jeśli $b \in \mathbb{Z}$ i $n \leq 0$, to $\lim_{x \rightarrow n} |\Gamma(x)| = \infty$.
2. Udowodnić, że $\Gamma(x)\Gamma(1-x) = \frac{\pi}{\sin(\pi x)}$, tzw. wzór na dopełnienie. Może się tu przydać wzór $\sin z = z \prod_{n=1}^{\infty} \left[1 - \frac{z^2}{n^2 \pi^2}\right]$, który był wyprowadzony na ćwiczeniach w grupie JSIM i który można znaleźć bez trudu w drugim tomie książki G.M.Fichtenholza.